

# UKUSANYAJI WA DATA YA LESIKOGRAFIA NA MATATIZO YAKE: MIFANO KUTOKA KISWAHILI

J.S. Mdee

## 1.0 UTANGULIZI

Makala haya yanajadili ukusanyaji wa data ya lesikografia ambayo ni muhimu kwa usawiri wa kamusi. Katika mjadala huu tutaeleza kwa kifupi maana ya lesikografia, historia yake katika ulimwengu na pia hapa Tanzania. Vilevile tutaangalia vyanzo vya data ya lesikografia pamoja na mbinu za kuikusanya. Hatimaye tutachunguza matatizo yawezayo kumpata msawiri kamusi anapokusanya data.

## 1.1 Maana ya Lesikografia

Lesikografia ni usawiri kamusi. Huu ni utaalamu au utaratibu wa kukusanya msamiati pamoja na tafsiri yake na kuupanga katika kitabu cha maneno ambacho huitwa kamusi. Utunzi wa Kamusi hujumulisha uorodheshaji wa maneno au vidahizo vya lugha inayotungiwa kamusi, fasili ya vidahizo au visawe vyake na unukuaji wa matamshi ya vidahizo hivyo. Orodha ya maneno huweza kuwa na maneno yote yaliyo katika lugha au sehemu tu ya maneno ya lugha inayohusika, kulingana na aina, ukubwa na madhumuni ya kamusi.

### 1.2.0 Historia ya Lesikografia

#### 1.2.1 Lesikografia katika Ulimwengu

Inafikiriwa kuwa utungaji wa kamusi umekuwa ukifanywa na Wayunani tangu karne ya kwanza. Hata hivyo maandishi haya hayakuwa kamusi kama tujuavyo leo, bali yalikuwa ni orodha ya maneno pamoja na maana zake. Orodha za aina hii zilikusanywa na akina Pamphilus, Athicists (karne ya 2) na Hesyehius (karne ya 5) wote wa Alexandria. Utungaji wa Kamusi ulichochea na haja ya kutaka kufasili maneno magumu yaliyokuwa katika lugha. Hapana shaka kuwa hii ndio sababu iliyomfanya Henry Cockeram (1623) kuiita Kamusi aliyoitunga: 'Mkalimani wa Maneno Magumu ya Kiingereza (An Interpreter of Hard English Words.)

Kamusi za lugha mbili au zaidi ndizo zilizoanza kutungwa kabla ya zile za lugha moja. Hii ni kwa sababu matatizo ya lugha katika lugha ile ile kwa watu wa kawaida sio makubwa sana kama yale yatokanayo kwa mtu anayejifunza lugha ngeni. Baadhi ya kamusi za lugha mbili zilikuwa: Kifaransa - Kiingereza (1480) W. Caxton, Kilatini - Kiingereza (1496) J. Stanbridge; Kiingereza - Kilatini (1499) B. Pynson. Kamusi ya lugha moja: Kiingereza - Kiingereza ilichapwa London Uingereza na R. Cawdkey (1604). Tangu wakati huo Kamusi za lugha moja zimeendelea kutungwa na wanalesikografia mbalimbali:- H. Cockeram (1623) English Dictionarie or An Interpreter of Hard English Words. N. Webster (1800) alichapisha A Dictionary of American Language, na mnamo 1828 alichapisha pia An American Dictionary of the English Language. Machapisho mbalimbali ya Webster yanaonekana hata leo, kwa mfano The Merriam - Webster New International Dictionary (1909, 1934); Webster's New World Dictionary (1953-1970) na Webster's Third International Dictionary (1961-1974). Kamusi nyingine maarufu ya lugha moja ni New Oxford Dictionary (Kiingereza - Kiingereza) ambayo ilitungwa na timu ya wanalesikografia pamoja na wasaidizi wao. Sehemu ya kwanza ya Kamusi hii ambayo kwa ujumla ina kurasa 15,500 ilimalizika 1884 na hatimaye ilikamilika kabisa 1928. Fauka ya hayo, zipo pia Kamusi mahsusi zenye istilahi maalum kwa taalum au uwanja fulani.

#### 1.2.2 Lesikografia katika Tanzania na Afrika Mashariki

Uundaji wa Kamusi katika Afrika ya Mashariki hauna historia ndefu sana. Huenda hali hii ilisababishwa na kutokuifahamu taaluma ya lesikografia au kutokuwa na haja ya kamusi kwa kuwa wazungumzaji waliyafahamu maneno yote waliyoyahitaji katika mazungumzo yao.

Utungaji wa Kamusi katika Afrika Mashariki ulifanana sana na jinsi kamusi zilivyokuwa zikitungwa katika sehemu nyingine za dunia kama ilivyokwisha kuelezwa. Utunzi huu ulianza na uorodheshaji maneno ya lugha mbili ambayo ilikua kidogo kidogo mpaka ikawa Kamusi.

Madhumuni ya Kamusi hii yalikuwa ni kuwafundisha wageni hasa wamisionari lugha ya Kiswahili. Hii ndio sababu iliyomfanya Krapf (1845) kukusanya msamiati wa Kiswahili kwa maneno ya Kiingereza na kuutuma Uingereza kwa Bwana Coates aliyekuwa Katibu wa Chama cha Wamissionari wa Kanisa (CMS). Orodha hii ilikuwa ndio msingi wa Kamusi ya Kiswahili - Kiingereza aliyoanza kutunga 1845, na Kamusi ya Kiswahili - Kiingereza iliyochapishwa Rabe mwaka 1850 na United Methodist Free Churches Mission.

Baadhi ya watu waliokusanya orodha ya msamiati wa Kiswahili kwa maneno ya Kiingereza walikuwa Bwana Witt na Schultz; Baron Von der Decken na Dr. Korsten; Padri Thomas Wakefield, E. Steere, Handbook of the Swahili Language as Spoken in Zanzibar: Swahili - English Vocabulary 1870, na Aldina S.L. A Guide to the Swahili Language in Gujerati Characters, with English and Gujerati Translations 1890. Kitabu hiki ambacho kilikuwa na orodha ya maneno ya lugha tatu: Kiswahili - Gujerati na Kiingereza kilikusudiwa kuwasaidia wazungumzaji wa Kigujerati (wa Bara Hindi) kujifunza Kiswahili kabla ya kuja Afrika Mashariki kufanya biashara.

Mbali na Kamusi ya Kiingereza - Kiswahili ya Krapf (1882) na nyingine zilizotungwa baadaye na Madan (1903) Swahili - English Dictionary na Johnson, F. (1939) A Standard English - Swahili Dictionary zipo pia Kamusi za Kiswahili na lugha nyingine kama: Kiswahili - Kifaransa (Dictionaire Swahili - Francais (1939) (C. Sacleux). Kiswahili - Kijerumani (Suaheli - Deutsch) (1890) Buttner, C.G.; Kitaliano - Kiswahili (Vocabulario Italiano - Swahili) (1921) Cavicchioni A.C.; na Kiswahili - Kirusi (1965) Kutuzov A.I.

Kamusi ya lugha moja: Kiswahili - Kiswahili ilichapwa 1935 (Johnson, F.) baada ya miaka hamsini tangu kamusi ya Kiswahili - Kiingereza (1882) ilipotoka kwa mara ya kwanza. Kamusi nyingine ilitolewa 1981 na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

## 2.0 DATA YA LESIKOGRAFIA

Data ya mwanalesikografia ni maneno yanayotumiwa na wazungumzaji wa lugha inayolengwa, yaani lugha inayotungiwa kamusi. Maneno yatakayokusanywa yatategemea ukubwa wa kamusi, aina na lengo la Kamusi inayotungwa. Iwapo ni Kamusi ndogo ya lugha ya kawaida, mchunguzi atakusanya maneno muhimu anayofikiria kuwa mzungumzaji huenda akayatumia au kuyatafuta katika Kamusi. Iwapo Kamusi ni kubwa, maneno mengi zaidi yatahitajika ambayo huongewa na wazungumzaji wa nyanja mbalimbali. Kwa kweli Kamusi kama hii itapaswa iwe na maneno thabiti yote ya lugha inayohusika. Hii inatokana na ukweli kwamba Kamusi ni ghala ya maneno ya lugha na haina budi kuwa na maneno yote yanayotumiwa katika lugha ile. Kamusi mahsusi itakuwa na istilahi zote za uwanja unaohusika. Sasa hebu tuangalie eneo la uchunguzi la mwanalesikografia.

## 2.1 Eneo la Kufanyia Utafiti

Baada ya kutambua aina na lengo la Kamusi anayodhamiria kuitunga, mchunguzi anawajibika kubainisha eneo atakalofanyia utafiti wake. Hili ni eneo ambapo lugha inayochunguzwa huzungumzwa. Iwapo uchunguzi unahusu istilahi, basi mchunguzi atawajibika kuzuru mahali istilahi hizi zinapotumika, mathalani uwanja wa ndege na Idara ya Usalama wa Anga iwapo istilahi zinazoshughulikiwa ni za tasnia ya anga; au kiwanda cha nguo iwapo istilahi zinahusu tasnia ya ufumaji wa nguo au shuleni iwapo ni za masomo yafundishwayo katika shule na vyo.

## 2.2 Vyanzo vya Data

### 2.2.1 Wazungumzaji wa Lugha

Kwa kuwa data ya lesikografia ni maneno hususa yale yaliyo katika lugha hai, chanzo cha data ni wazungumzaji wenyewe. Mchunguzi huenda kwa wazungumzaji wa lugha na kurekodi maneno yanayotumiwa katika mazungumzo. Njia hii aghalabu hutumiwa kutafiti lugha ambazo zimeandikwa kidogo sana au hazijaandikwa katika vitabu. Mchunguzi mwenyewe aweza pia kuwa chanzo cha data iwapo anaifahamu vyema lugha anayoitungia kamusi. Ujuzi wake katika lugha utamsaidia kungeza msamiati wa kamusi anaorodhesha au kutathmini aliokusanya.

### 2.2.2 Maandishi

Msamiati waweza kukusanywa kutoka katika maandishi mbalimbali: vitabu, majarida, magazeti n.k. yaliyoandikwa katika lugha ilengwayo (target language).

### 2.2.3 Kamusi nyingine na Tafsiri Sanifu

Kamusi zilizokwisha kuandikwa zaweza kuwa chanzo cha data ya Kamusi mpya inayokusudiwa kuandikwa. Halikadhalika orodha za msamiati wa lugha moja au wa lugha mbili kama vile tafsiri sanifu za msamiati ulio katika lugha ya kigeni ambazo zimeandikwa na vyombo vya lugha vilivyopewa dhima ya kusanifisha lugha mfano BAKITA ni hazina muhimu ya data ya mwanalesikografia.

## 3.0 MBINU ZA UKUSANYAJI WA DATA

### 3.1.0 Kudurusu Maandishi Mbalimbali

Maandishi ni chanzo muhimu cha data ya lesikografia. Orodha ya msamiati hokusanywa kutoka katika vitabu vya

taaluma na nyanja mbalimbali na pia kutoka katika majarida na magazeti yatolewayo kila siku, kila juma au kila mwezi. Wakati wa kukusanya data, mchunguzi hana budi kukumbuka kuwa aina ya kamusi inayokusudiwa ndiyo itakayomwongoza katika kuchagua maandishi. Iwapo lengo lake ni kutunga kamusi ya lugha sanifu, atalazimika kudurusu vitabu na majarida yaliyoandikwa kwa lugha sanifu, lakini iwapo anatunga kamusi ya misemo, majarida na magazeti yenye maneno ya aina hii yatatumika zaidi.

Kwa kuwa ukusanyaji data wa aina hii unategemea maandishi na wala sio waandishi wenyewe, mchunguzi atawajibika kudadisi maana ya msamiati kutokana na muktadha ulimotumiwa. Kwa hivyo hana budi kunakili madondoo ambamo msamiati huo umetumika. Maandishi yaweza kugawanywa katika makundi mawili: vitabu na magazeti.

### 3.1.1 Vitabu

Kwa kawaida lugha inayotumiwa katika vitabu huwa ni sanifu, kwa hivyo msamiati unaotumika katika vitabu aghalabu huwa ni sanifu na thabiti (kinyume na msamiati wa msimu au kitarafa ambao ni wa muda tu). Ukusanyaji wa data kutoka vitabuni humwezesha mchunguzi kupata maneno yaliyoshamiri katika lugha. Mchunguzi aweza kuchambua maana mbalimbali za neno kutokana na muktadha (matumizi) tofauti ya neno. Muktadha tofauti waweza pia kubainisha maneno ambayo ni homonimia.

Ifuatayo ni mifano ya msamiati uliokusanywa kutoka katika vitabu. Angalia jinsi muktadha wa neno unavyomsaidia mchunguzi kuipata maana ya msingi ya neno na pia kuweza kutofautisha maana tofauti za maneno ambayo ni homonimia.

#### (a) Maana za Homonimia

Kwa mfano: 'basi'

- (i) "... alishuka katika basi na muda ule ule basi hilo liliondoka kasi huku likimdhiki Yohana kwa vumbi na moshi ulioachwa nyuma."<sup>1</sup>
- (ii) "Utakaa hapa miezi mingapi?"  
"Kama miezi sita hivi"  
"Basi?"  
"Ndiyo"<sup>2</sup>

Kwa kuyachunguza mazingira ambamo neno "basi" limetumiwa mchunguzi atatambua kuwa:-

(i) basi ni "chombo cha kusafiria kinachotembea juu ya ardhi na chenye moto"

(ii) basi ni "hiyo tu?"

Kutokana na muktadha huu atatambua kuwa 'basi' ni hononimia (yaani haya ni maneno tofauti kabisa ambayo hayana uhusiano. Kufanana kwao ni kwa bahati nasibu tu.)

(b) Maana za Msingi na za Ziada za Neno

Katika kudadisi maana ya neno, mchunguzi lazima abainishe maana iliyokusudiwa katika kifungu cha maneno. Hii ina maana kwamba katika kila muktadha, anawajibika kupambanua maana za msingi za neno na maana za ziada ambazo aghalabu huwa ni za kuhusishwa. Mifano ifuatayo inaonyesha maana tofauti za neno moja ambazo zimedhihirishwa na muktadha tofauti.

Kwa mfano: -la

(3) "Kwa muda kidogo alisahau kula, na hatimaye alipozinduka alikula tonge moja tu na kusema kuwa ameshiba."<sup>3</sup>

(4) "Tulicheza karata akala mali zangu zote."<sup>4</sup>

(5) "Leo tumekula hasara"<sup>5</sup>

Neno -la limetumiwa katika mazingira tofauti ambayo yamesababisha kuzuka kwa maana tatu tofauti: 'la' katika dondoo la tatu ina maana ya kutia chakula kinywani. Hii ni maana ya msingi ya kitenzi -la. Katika dondoo la nne na la tano -la imetumika kinahau. -la katika dondoo la nne ina maana ya -chukua (karata) na katika dondoo la tano inamaanisha - pata (hasara).

### 3.1.2 Magazeti

Magazeti yana sifa ya kuandika msamiati au misemo mipya inayoingia katika lugha. Kwa hali hii mchunguzi anapaswa kuyapitia magazeti yote ya kila siku (kila juma au kila mwezi) yanayotolewa nchini ili kukusanya msamiati mpya unaotokea. Iwapo kuna magazeti ya lugha mbili mfano: magazeti ya Kiingereza (Daily News, Sunday News) na ya Kiswahili (Uhuru, Kiongozi, Mzalendo) mchunguzi anashauriwa kusoma mada zinazofanana katika magazeti yote. Kwa kufanya hivi ataweza kupata msamiati mpya wa Kiswahili (ambao haufahamu au haujaingizwa katika Kamusi) kwa dhana

mpya ambayo imeandikwa kwa Kiingereza lakini bado haijapatwa Kiswahili chake.

Kwa mfano: 'Communique' na 'Commission' ni maneno ya Kiingereza. Kamusi ya Kiingereza - Kiswahili (1939) ya Johnson, haina kidahizo communique. Kwa hivyo neno hili halina Kiswahili chake. Mswahili anayekutana na neno hili kwa mara ya kwanza huenda asielewe maana yake kwa kuwa hatalipata katika Kamusi iliyopo ya Kiingereza - Kiswahili. Neno Commission linapatikana katika Kamusi ya Johnson (1939) ukurasa wa 101. Mojawapo ya maana za neno hili ni "jamii ya watu waliopewa amri kufanya mambo fulani." Maelezo haya ni marefu mno kwa kamusi ambayo aghalabu huwa na neno moja au maneno machache. Kwa kusoma magazeti kila mara twaweza kupata msamiati kwa dhana hizi zilizo katika Kiingereza ambazo ama hazijaingizwa katika Kiswahili au tafsiri yake imekengeuka. Katika magazeti ya SUNDAY NEWS na MZALENDO ya tarehe 14/3/1982, maneno haya yametumiwa katika ukurasa wa kwanza wa magazeti yote mawili.

Neno communique limetumika kama ifuatavyo katika gazeti la Sunday News na Kisawe chake katika Mzalendo

(6) SUNDAY NEWS: "A Communique issued yesterday at the end of the summit meeting..."

(7) MZALENDO: "Taarifa ya pamoja iliyotolewa... baada ya mazungumzo hayo na kupatikana... jana ....."

Neno commission nalo limetumika hivi:-

(8) SUNDAY NEWS: "... an agreement establishing a joint commission of co-operation....."

(9) MZALENDO: "... mkataba wa kuanzisha Tume ya pamoja ya ushirikiano....."

Kutokana na magazeti haya mwanakamusi anayekusanya data ya Kamusi ya Kiingereza - Kiswahili atafaidika kupata msamiati kwa dhana zilizokuwa katika Kiingereza ambazo hazikuelezwa katika Kamusi za zamani au maelezo yake hayaridhishi.

### 3.2.0 Kuwahoji Watoahabari

Mtunga kamusi hana budi kuifahamu vema lugha anayoi-shughulikia iwapo Kamusi ni ya lugha moja, au kufahamu lugha mbili au zaidi iwapo kamusi ni ya lugha mbili au zaidi. Itokeapo kuwa mchunguzi sio mzaliwa wa lugha

anayoitungia Kamusi au hakulelewa na lugha hiyo, itampasa kuwapata wazungumzaji asilia wa lugha hiyo ili kupata maoni yao. Hawa watakuwa watoahabari wake. Watoahabari hawana budi kuwa na sifa zifuatazo:-

- (a) Wawe weledi na wenye kuifahamu barabara lugha hiyo ili waweze kueleza waziwazi maana ya maneno. Ni bora zaidi kama wameelimika kwani wataweza kuainisha matumizi tofauti ya neno moja.
- (b) Wawakilishe wazungumzaji wa "lugha" mbalimbali za lugha hiyo.
- (c) Watokane na makundi tofauti ya wazungumzaji kufuatana na umri na jinsi zao.

Manufaa ya kuwatumia watoahabari ni kwamba mchunguzi anaweza kuwadodosa na kupata habari zaidi kuliko zile alizokuwa amezikusudia. Isitoshe wanaweza kumpatia mchunguzi misemo mipya ambayo haijaingia katika maandishi bado. Watoahabari waweza kugawanywa katika makundi mawili: watoahabari wa lugha ya kawaida na watoahabari wa lugha ya taaluma maalum.

Watoahabari waulizwe maswali ya aina mbalimbali ili kuweza kupata data iliyokusudiwa na mchunguzi. Katika uchunguzi huu, mwanakamusi aweza kumdodosa mtoahabari ili kupata: orodha ya msamiati wa kamusi; maana za msamiati; aina za maneno k.m. kitenzi, jina n.k. visawe vya msamiati, au kutambua homonimia.

#### 3.2.1.0 Jinsi ya Kukusanya Data kutokea kwa Watoahabari

##### 3.2.1.1 Kuorodhesha Msamiati wa Kamusi

Mchunguzi anayesawiri Kamusi ya lugha ambayo haija-andikwa vitabuni, atawajibika kuwahoji watoahabari wake ili kujengeta orodha ya msamiati atakaoutumia. Mazoezi yafuatayo yaweza kufanywa ili kupata msamiati.

Kuhusisha vitu au picha na maneno. Waonyeshe picha au vitu halisi na kisha uwatake wataje majina yavyo.

Kwa mfano: Onyesha picha ya chungu (au chungu chenyewe) halafu mtake mtoahabari ataje neno (jina) lenye kuwakilisha picha au kitu hicho.

Mchunguzi: Hiki ni nini?

Mtoahabari: Hiki ni chungu

Kuhusisha vitendo na maneno. Igiza kitendo fulani,



kisha watake wataje neno (kitenzi) lenye kueleza dhana iliyotendwa.

Kwa mfano: Onyesha kitendo cha kuendesha gari, kisha nao waseme kitenzi chenye kukieleza katika lugha inayolengwa.

Iwapo data inayokusanywa ni kwa ajili ya Kamusi ya lugha mbili, watoahabari watakiwe kueleza katika lugha yao kifungu cha habari kilichotolewa na mchunguzi ambacho kipo katika lugha nyingine.

Kwa mfano: (10) "My parents gave me the name Buchizya meaning the unexpected one....."<sup>6</sup>

Tafsiri: (11) "Wazazi wangu walinipa jina la Buchizya lenye kumaanisha ambaye hakutegemewa..."<sup>7</sup>

Tafsiri ya Kiswahili humwezesha mchunguzi kupata neno au maneno anayoyahitaji ambayo yana maana sawa na maneno ya Kiingereza.

Kwa mfano:	<u>Kiingereza</u>		<u>Kiswahili</u>
	parents	-	wazazi
	name	-	jina
	my	-	angu

### 3.2.1.2 Kupambanua aina Tofauti za Maneno

Ili kubainisha aina za maneno, watoahabari watakiwe kutunga sentensi mbalimbali wakitumia neno lilelile katika muktadha tofauti ili kumwezesha mchunguzi kubainisha matumizi ya kisarufi ya maneno.  
ling. 'hifadhi'

(12) Watalii wanazuru hifadhi za Mikumi na Serengeti.

(13) Hifadhi ya Ngorongoro ina wanyama wengi.

(14) Wanavijiji wameshauriwa wahifadhi fedha benki.

Kutokana na sentensi hizi, mchunguzi atagundua kuwa neno hifadhi ni jina (angalia sentensi ya 12 na 13) na ni kitenzi pia (sentensi ya 14). Jambo linalojitokeza hapa pia ni kwamba neno hifadhi litumikapo kama jina huingia katika ngeli ya i - zi yaani umbo la umoja na wingi ni sawa.

### 3.2.1.3 Kuorodhesha Visawe vya Msamiati

Watoahabari watakiwe kueleza kwa maneno mengine kifungu fulani cha habari kilicho katika lugha iliyolengwa.

Kwa mfano: (15) "Waongo hao...." Tumaini alisema hatimaye kwa maumivu.<sup>8</sup>

(16) Fasili: "Wadanganyifu hao....."  
Tumaini alinena mwishowe kwa uchungu.<sup>9</sup>

Visawe:	waongo	=	wadanganyifu
	sema	=	nena
	hatimaye	=	mwishowe
	maumivu	=	uchungu

### 3.2.1.4 Kuorodhesha Misimu na Nahau

Watoahabari wanaweza kumsaidia sana mchunguzi kupata misimu au nahau zilizo katika lugha ambazo ni muhimu sana katika utungaji kamusi ya nahau au ya misimu. Ili kupata maneno haya, itabidi kujadiliana nao maneno yanayotokana na maana kikoa moja. (one semantic field).

Kwa mfano: pombe ..... maji, tembo, mma, matindi  
hongo ..... rushwa, chai, kamanyola, mtukula  
msichana .. kidosho, mrembo, kipusa, kisura

Mchunguzi aweza kuwapa watoahabari kifungu cha maneno na kuwataka wakieleze kinahau kwa maneno mengine.

Kwa mfano: (17) Mzee amelewa sana

- (a) Mzee amepiga maji barabara
- (b) Mzee amevaa miwani

(18) Kumpa mtu sifa asizokuwa nazo (za uwongo)

- (a) kumvisha kilemba cha ukoka
- (b) kumpaka mafuta kwa mgongo wa chupa.

### 3.2.1.5 Mchunguzi kuwa mtoahabari

Iwapo mchunguzi ni mzaliwa wa lugha anayoichunguza au lugha hiyo imemkuza na kumlea aweza kuwa mtoahabari pia. Kwa kutumia umahiri au weledi wake wa lugha anaweza kupata msamiati wa kujaza mapengo yaliyo katika kamusi, au kuupima msamiati aliokusanya ili kuona kuwa ni data nzuri kwa kusawiri kamusi.

#### 4.0 KUHAKIKI ORODHA YA MSAMIATI

Kidadisi cha orodha ya msamiati au istilahi kitolewe kwa watoahabari na kuombwa kutoa tafsiri au visawe vya msamiati waliopewa. Orodha ya msamiati yaweza kuwa na msamiati pamoja na tafsiri au visawe vyake ambavyo watoahabari wata-takiwa wazihakiki tafsiri au visawe hivyo na kutoa maoni yao ambayo yaweza kuwa ama ni kuzikataa na kutoa mapende-kezo yao au kuzikubali kama zilivyo.

#### 5.0 KUREJEA KAMUSI ZA ZAMANI NA TAFSIRI SANIFU

5.1 Kamusi za zamani ni chanzo muhimu cha data ya mwana-kamusi atungaye kamusi mpya kama dondoo lifuatalo linavyo-dhihirisha "... nilipata msaada mkubwa katika maelezo mengine waliyoniletea Revd. Canon Helher, Rev. Canon Broomfield.. na katika vitabu kadhaa wa kadhaa, lakini hasa: A Handbook of Swahili Language, Streere, E. Swahili Dictionary Krapf J. iliyosahihishwa na Revd. Canon Binns. Swahili - English Dictionary Madan".<sup>10</sup>

Kama jinsi Johnson alivyopata msaada wa kamusi za zamani za Krapf, na Madan, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili nayo ilipata msaada wa kamusi ya Kiswahili ya Johnson wakati ilipokuwa inatunga kamusi ya Kiswahili Sanifu (1981). Kamusi ya Johnson (1935) ilikuwa chanzo muhimu kwa data kamusi mpya ya Kiswahili Sanifu (1981) kwa sababu:

- (1) Kamusi zote mbili zina ukubwa sawa (ni za ukubwa wa wastani).
- (2) Kamusi zote ni za lugha moja.
- (3) Zote ni za aina moja: ni Kamusi fafanuzi.
- (4) Kamusi zote zina lengo moja: ni Kamusi za lugha hai inayozungumzwa na watu katika mazingira ya kawaida (kinyume na kamusi mahsus) zenye msamiati thabiti.

Kamusi ya lugha moja yaweza pia kuwa chanzo cha data kwa kamusi ya lugha mbili alimradi zote ziwe na ukubwa na aina na lengo moja.

Jambo analopaswa kufanya mchunguzi ni kuorodhesha msamiati wote ulio katika Kamusi ya zamani pamoja na fasili zao na kuutia katika mswada wa Kamusi mpya.

Kamusi kubwa yaweza kuwa chanzo cha kupatia data kwa kamusi ndogo. Mchunguzi huchagua msamiati anaofikiri kuwa utatosheleza haja ya Kamusi anayoikusudia na kuuorodhesha

pamoja na maana zao. Ni muhimu kuzingatia idadi za maana zinazohitajiwa katika kamusi ndogo kwani kwa mujibu wa ukubwa wake, kamusi ndogo haiwezi kuwa na maana zote zilizo katika Kamusi kubwa. Kamusi ndogo yaweza pia kuwa chanzo cha data ya Kamusi kubwa. Hata hivyo data hii itabidi ijazwe mapengo mengi ya msamiati na maana za maneno kwa vile inahitaji kuwa na msamiati mkubwa zaidi pamoja na maana zaidi kuliko kamusi ndogo.

Katika kutumia kamusi ya zamani kama msingi wa kupatia data ya kamusi mpya, mchunguzi atapaswa kuwa mwangalifu katika kuchukua fasili zilizotolewa katika kamusi zinazorejewa. Mchunguzi atawajibika kuichunguza na kuihakiki kila fasili ya kidahizo kilicho katika kamusi ya zamani ili kuhakikisha kuwa fasili hizo ni sahihi. Itakuwa ni makosa kwa mchunguzi kudhani kuwa fasili ya vidahizo vya kamusi ya zamani ni sahihi pasipo yeye mwenyewe kuthibitisha.

5.2 Tafsiri Sanifu inayotolewa na BAKITA ni kifaa muhimu cha kupatia data kwa kamusi mpya: iwe ya lugha moja au lugha mbili.

Kamusi ya lugha moja hupata msamiati mpya ambao haukuwa katika kamusi ya awali lakini kwa sasa upo katika lugha na unatumiwa na wazungumzaji. Msamiati huu waweza kuwa ni:-

- (1) Msamiati mpya ulioingizwa katika lugha (baada ya Kamusi ya zamani kuchapishwa) kwa namna mbalimbali kama vile: kuundwa au kukopwa kutoka lugha nyingine.

Kwa mfano: Maneno yaliyokopwa

ajenda  
ajenti  
gesi  
ayodini  
kompyuta

Maneno yaliyonyambuliwa na kuambishwa

mawasiliano  
muambatano  
mkokotoo  
ufyonzaji  
ufukucha

- (2) Msamiati wa zamani uliopata maana mpya, na ambao unapaswa kuwa kitomeo kipya au kuongezewa maana mpya.

Kwa mfano: (i) beberu(ji) A (i) mbuzi dume (2) mwanamme  
mwenye nguvu

(3) mtu atoaye harufu mbaya.

B mtu anayeamini siasa ya ube-  
beru.

(ii) rasimu (kt.) andika (2) zabuni katika mnada  
(shindania bei mnadani).

B fanya kazi za kiofisi kuli-  
ngana na kanuni na taratibu  
za kiutawala.<sup>11</sup>

## 6.0 KUTATHIMINI DATA YA LESIKOGRAFIA

Data iliyokusanywa kutoka kwa watoahabari au katika magazeti haina budi kutathminiwa ili kuthibitisha kuwa tafsiri zilizotolewa na watoahabari ni sahihi na pia msamiati ulioorodheshwa ni thabiti au ni misimu.

Mchunguzi mwenyewe aweza kuitathimini data yake iwapo yeye mwenyewe anaifahamu lugha ambayo anaitungia kamusi. Iwapo mchuguzi sio mzaliwa wa lugha hiyo na wala lugha hiyo haikumlea, basi awajibika kuwatafuta wazungumzaji mahiri wa lugha hiyo ambao watamsaidia kuitathimini data iliyokusanywa.

## 7.0 MATATIZO YA UKUSANYAJI DATA

### 7.1 Ukosefu wa Mabingwa Lesikografia

Tanzania haina mabingwa wa lesikografia. Wanataaluma wanaoshughulikia utungaji wa kamusi wamejifunza taaluma hii kwa kutenda wakichochea na mapenzi yao kwa lugha ya Kiswahili. Hali hii imetokana na ukweli kwamba taaluma hii ni ngeni kwetu hasa tukizingatia kuwa Kamusi sio sawa na kitabu cha kawaida kinachotungwa kwa muda mfupi mathalani miezi mitatu. Kamusi huchukua miaka isiyopungua kumi kuweza kuitunga hadi kuichapisha. Zaidi ya hayo inachosha sana. Hii ndio sababu inakosa waumini. Pamoja na hayo somo la lesikografia halijachunguzwa vya kutosha na wanaisimu. Kwa hivyo hakuna vitabu vya kutosha kuhusu nadharia ya lesikografia wala hakuna Taasisi nyingi zinazofundisha walau kipengele cha lesikografia katika isimu achilia mbali kulifundisha somo hili kwa hadhi inayolingana na umuhimu wake katika jamii.

Utovu wa nadharia za lesikografia unaathiri pia utafiti wa wanakamusi. Hapana shaka kuwa wanapata shida sana kukusanya data kwani kwa kukosa mbinu za utafiti

wanaweza kushindwa kuipata data waliyoikusudia. Inafaa kusisitiza hapa kuwa utafiti wa lugha kwa kutumia lugha ni mgumu na ni tofauti na utafiti wa aina nyingine. Unahitaji mchunguzi awe na zana za utafiti ili kuweza kuufanikisha.

Ili kuondoa tatizo hili, kuna haja ya kuwafunza wataalam wa kamusi na kuwapatia nadharia sahihi na sadifu za fani hii zitakazowapatia mbinu za jinsi ya kukusanya data pamoja na kuichambua.

## 7.2 Mtazamo Potofu wa Watoahabari

Ukusanyaji wa data ya lesikografia kwa Kamusi ya lugha mbili kwa mfano: Kiingereza - Kiswahili huwa na lengo la kupata orodha ya msamiati wa Kiswahili kwa maneno ya Kiingereza ambayo itawezesha dhana zilizo katika Kiingereza pekee zielezeke kwa Kiswahili. Juhudi hii inawiana na lengo la muda mrefu la nchi kama Tanzania (ambayo imefanya Kiswahili kuwa lugha ya taifa) la kutumia Kiswahili katika nyanja mbalimbali ambazo kwa sasa zinatumia Kiingereza mathalani ufundishaji wa masomo yote ya Sekondari na Elimu ya Juu, pamoja na mawasiliano katika tasnia ya usafiri wa anga.

Japokuwa lengo hili limeazimiwa kitambo, watekelezaji wanasita kuanzisha utekelezaji wake. Baadhi yao wana hofu ya kweli kuwa huenda hatujajiandaa vya kutosha kutekeleza lengo hili, lakini wengine wanafikiri kuwa Kiswahili hakifai kwa sababu sio lugha ya Kimataifa. Mtazamo huu potofu unadai kwamba kwa kutumia Kiswahili katika nyanja hizi, hadhi na kiwango cha elimu au taaluma inayohusika itapungua. Isitoshe, Kiswahili kingewatenga wataalamu wetu na wenzao wa mataifa mengine wasiojua Kiswahili ambao wanatumia lugha za kimataifa.

Mchunguzi wa lesikografia anapopambana na watoahabari wa aina hii kazi yake huwa ngumu zaidi. Huenda akashindwa kupata data aitakayo.

## 7.3 Wachunguzi wasio wazaliwa wa Kiswahili

Wachunguzi walio wengi sio wazaliwa wa Kiswahili. Kwa baadhi yao Kiswahili ni lugha ya pili na wengine ni lugha ya tatu au ya tano. Kutokana na hali hii, ni wazi kuwa ufahamu wao wa Kiswahili una kikomo fulani hasa kwa wale ambao wamejifunza lugha hii shuleni na hawakuitumia nje ya mazingira hayo. Hali hii yaweza kuwafanya washindwe kupata data ifaayo au kuitathmini ile waliyoipata kutokana na ujuzi wao mdogo.

Kwa kuwa tunalazimika kuendelea kuwahitaji wataalamu wa kigeni kwa kazi hii, na pia kwa kuwa wachunguzi wote sio wazaliwa wa Kiswahili, tunafikiri ingefaa sana iwapo wachunguzi wa lesikografia wangekusanya data kwa kushirikiana yaani wafanye kazi kama timu moja. Kila mchunguzi anakusanya orodha yake halafu ailete katika jopo la wachunguzi wenzake ambapo data yote itatathminiwa na kuchambuliwa.

## 8.0 HITIMISHO

Makala haya yameeleza kuwa lesikografia inahusu ukusanyaji wa msamiati wa lugha pamoja na fasili yake ambayo aghalabu huwa ni neno moja. Mchunguzi hukusanya maneno yaliyokuwepo katika lugha, na kwa kufanya hivi atakuwa ametenda yaliyompasa kufanya, yaani kupukuu maneno na maana zake kama zilivyo katika lugha,<sup>12</sup> maneno ambayo anaweza kuyapata kutoka kwa wazungumzaji wenyewe au maandishi yao.

### MAELEZO

1. Chachage C.S. Sudi ya Yohana, DUP DSM (1981). uk. 1.
2. Wilson P.M. Simplified Swahili E.A.L.DSM (1970). Uk.101.
3. Chachage uk. 78.
4. Johnson F. Kamusi ya Kiswahili The Sheldon Press London, (1935). uk. 109.
5. Johnson (1935) uk. 109.
6. Kaunda K. Zambia Shall Be Free Heinemann Educational Books London, (1962). uk. 5.
7. Fasili ya mwandishi.
8. Chachage (1981) uk. 24.
9. Fasili ya mwandishi.
10. Johnson F. Kamusi ya Kiswahili; (1935): iii.
11. Hizi ni maana mpya ambazo hazikuwa katika Kamusi ya Kiswahili ya Johnson (1939).
12. Encyclopaedia Britannice Vol. 5 MACRO uk. 717.

BIBLIOGRAFIA

1. Edward Steere The Handbook of the Swahili Language  
1870 Zanzibar.
2. The New Encyclopaedia Britannica MACROPAEDIA,  
Encyclopaedia Inc. William Benton  
Publisher 1943-1973 Vol. 5.
3. Ibid MICROPAEDIA. Vol. VI.
4. Hollis A.C. "Vocabulary of English Words and  
Sentences Translated into Six  
Languages" 1934.
5. Johnson F. Kamusi ya Kiswahili. The Sheldon Press  
1935 London.
6. Krapf L. Dictionary of the Suahili Language Trubner  
and Co., Ludgate Hill 1882 London.
7. Madan A.C. English Swahili Vocabulary The Sheldon  
Press 1941 London.
8. O. Grady G.N. 'Lexicographic Research in Aboriginal  
Australia' in Current Trends in  
LINGUISTICS Vol. 8 No. I.
9. Zgusta L. Manual of Lexicography (1971) Mouton The  
Hague Paris.